

Van de Stille Zuidzee tot de ‘Frankfurter Buchmesse’ Beeldvorming in het Journael van Willem Schouten en de reiscollectie van De Bry (1618-1619)

– Michiel van Groesen –

Transparant 17.2 (april 2006) 19-24

[19] De reis rond de wereld die admiraal Jacob le Maire en schipper Willem Cornelisz Schouten maakten tussen 1614 en 1617 is blijven voortleven als een vermetele – en mislukte – poging van een Amsterdamse koopman om via een route ‘om de West’ het specerijenmonopolie van de machtige Verenigde Oost-Indische Compagnie te doorbreken. Maar dezelfde reis was tegelijk ook aanleiding voor uitgevers in de Republiek en elders in Europa om de nieuwsgierige thuisblijvers te voorzien van nieuwe informatie over onbekende inheemse bewoners en hun vreemde gebruiken. Sommige uitgevers, zoals de familie De Bry uit Oppenheim in de Palts, deden hun uiterste best om het reisverslag dat Willem Schouten op zee bijhield zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor hun lezers. Het gevolg was echter wel dat het beeld van de Nieuwe Wereld in de uitgave van de familie De Bry danig verschilde van het originele beeld in het relaas van Willem Schouten.

Bij haar oprichting in 1602 kreeg de VOC het monopolie op de handel in Aziatische wateren, te bereiken langs hetzij Kaap de Goede Hoop, hetzij de Straat van Magelhaes. Niet iedereen kon zich echter vinden in deze commerciële alleenheerschappij van de Compagnie. De Hollanders Willem Schouten en Jacob le Maire deden ongeveer vijftien jaar later een poging dit monopolie letterlijk te omzeilen, door Azie via een onbekende en dus niet in het octrooi van 1602 beschreven route te bereiken. Langs plaatsen aan de zuidpunt van Zuid-Amerika, die ondeiweg Straat le Maire en Kaap Hoorn werden gedoopt, bereikte de vloot heelhuids de Molukken. Eenmaal in Batavia nam Jan Pietersz Coen echter onverbiddeijk alle handelswaar van de expeditie in beslag: volgens hem zouden Le Maire en Schouten toch het octrooi van de VOC hebben geschonden.

Na terugkeer van de bemanning in de Republiek volgden verschillende rechtszaken elkaar in hoog tempo op. Isaac le Maire, de geldschieder van de onderneming en vader van de onderweg overleden Jacob le Maire, streed niet alleen tegen het onrecht dat de VOC hem in zijn ogen had aangedaan, maar ook tegen de opdringerige uitgever Willem Jansz Blaeu, die zonder zijn toestemming een verslag van de expeditie wilde publiceren. Ondanks deze inspanningen van Isaac le Maire en de tegenwerking van de Staten van Holland verscheen in 1618 toch het *Journael, ofte beschryvinghe van de wonderlijcke reyse, ghedaen door Willem Cornelisz Schouten van Hoorn, in de jaren 1615, 1616 en 1617*, uitgegeven door Blaeu in Amsterdam. Het relaas van Schouten bevatte, tot afgrijzen van Le Maire, gevoelige informatie zoals routekaarten van de tocht. Pas enkele jaren later verscheen een tweede, ‘officiële’ versie van het verslag, gebaseerd op het logboek van Jacob le Maire en voor publicatie bewerkt door zijn vader.¹

Internationale aandacht

Het verslag van Schouten had evenwel ook andere uitgevers geattendeerd op het spectaculaire karakter van de reis. Eén van de geïnteresseerde uitgevers was Johan Theodore de Bry uit het Duitse Oppenheim. Samen met zijn vader Theodore († 1598) en zijn broer Johan Israel de Bry († 1609) had deze uitgever en kopergraveur vanaf 1590 grote foliodelen met tientallen reisverslagen op de markt gebracht. De *India Occidentalis* of *America*-serie bracht reizen naar de

Nieuwe Wereld bijeen, terwijl de *India Orientalis*-serie journalen van expedities naar Afrika en Azië bevatte. Alle 25 delen van de reiscollectie De Bry verschenen in Duitse en Latijnse vertalingen, eerst in Frankfurt en vanaf 1609 in Oppenheim onder de beschermende patronage van Frederik V van de Palts, de latere Winterkoning.

De collectie was vooral aantrekkelijk vanwege de grote hoeveelheid kopergravures die erin waren opgenomen. Waar mogelijk baseerden de De Bry's zich hiervoor op illustraties in de originele gedrukte verslagen, maar geregeld – bijvoorbeeld wanneer er geen authentiek beeldmateriaal beschikbaar was – ontwierpen zij op eigen houtje geschikte gravures.²

Het *Journal* van Willem Schouten werd opgenomen in deel XI van de *America*-serie, en verscheen in Duitse en Latijnse vertaling in 1619, slechts één jaar na de perikelen rondom de publicatie van Blaeu in Amsterdam, en precies op tijd voor de drukbezochte Frankfurtse boekenmarkt in september van dat jaar. Hier verkocht Johan Theodore de Bry, in navolging van zijn vader, de delen van de collectie aan belangstellenden die het oorspronkelijke verslag niet hadden kunnen bemachtigen, of eenvoudigweg niet konden lezen omdat het in het Nederlands was geschreven. Vooral de Latijnse delen van de collectie De Bry zijn terug te vinden in de privé-bibliotheken van lezers van diverse pluimage, onder wie de schilder Pieter Paul Rubens, de filosoof John Locke, de geschiedschrijver Caspar Barlaeus en de vooraanstaande Romeinse kardinaal-nipote Francesco Barberini. Zo verwierven reisverslagen zoals het *Journal* van Schouten dankzij de collectie De Bry een internationale reputatie.

Dit gevarieerde lezerspubliek kreeg inhoudelijk echter een ander verslag voorgeschoteld dan degenen die in de Republiek het originele relaas hadden aangeschaft. De De Bry's vertaalden namelijk de journalen niet alleen, maar bewerkten ook de teksten. Meestal probeerden ze stukken te nuanceren, die door een deel van het door religietwisten verscheurde Europa als aanstootgevend zouden worden ervaren. Omdat de meeste verslagen waren geschreven door Protestantse reizigers, en het Duitse lezerspubliek voor een belangrijk deel een lutherse of calvinistische achtergrond had, bleven de Duitse vertalingen relatief trouw aan de originele verslagen. De Latijnse versies daarentegen, die ook in het katholieke Zuid-Europa moesten worden verkocht, werden minutieus geredigeerd. Zorgvuldig geselecteerde fragmenten uit de reisverslagen werden bovendien, zowel in de Duitse als de Latijnse editie, gebruikt om aan het eind van elk deel de aldaar afgedrukte gravures te verduidelijken, als een soort zeventiende-eeuwse foto-onderschriften.³

Schouten bewerkt

Op deze wijze veranderden de uitgevers ook het beeld van de niet-Europese wereld zoals beschreven in het *Journal* van Schouten. Vooral de aanpassingen aan het illustratiemateriaal spreken in dit geval tot de verbeelding. Het Amsterdamse [21] verslag bevatte twee zeekaarten, en zeven prenten met indrukken van de tocht. Een jaar later kregen de lezers van de Duitse en Latijnse vertalingen eveneens twee kaarten onder ogen die identiek waren aan de kaarten in het relaas van Schouten. Maar het internationale lezerspubliek kon zich in plaats van aan zeven afbeeldingen aan maar liefst tien kopergravures vergapen. De boekhistoricus P.A. Tiele merkte reeds in de negentiende eeuw op dat de drie nieuwe prenten door Johan Theodore de Bry waren verzonnen.⁴ Maar belangrijker dan de vaststelling dat er geen voorbeelden waren voor deze in Oppenheim toegevoegde platen, is dat juist deze drie gravures getuigen van een andere visie op de overzeese wereld dan de zeven afbeeldingen in het door Blaeu uitgegeven origineel.

De eerste door De Bry en zijn medewerkers bedachte illustratie – nummer vier in de reeks van tien – had betrekking op de belevenissen van de Hollandse bemanning bij het zogenaamde Vliegeneiland in de Stille Oceaan, in maart 1616 (ill. 1).

Het fragment in het verslag van Schouten over dit eiland was summier. De Hollanders hadden ‘vijf ofte ses Wilden op de strandt’ gezien, maar dezen ‘siende dat de onse wech waren, keerden weder nae ’t bosch’. Wel beschreef de schipper hoe grote zwarte vliegen de rust van de Hollandse zeelui dagenlang danig verstoorden, totdat een daling van de temperatuur de insecten deed verdwijnen.⁵ De Bry maakte voor zijn gravure met graagte gebruik van de spectaculaire verslaglegging van Schouten. De onbekende, exotisch aandoende vliegen vulden nagenoeg de helft van de rommelige compositie. De andere helft van de illustratie was gewijd aan een poging van de Hollanders om enkele inheemse mensen uit het water te redden, die uit angst voor de Europese vuurwapens hun eigen schip waren ontvlucht.⁶ Schouten had wel een dergelijk voorval beschreven, maar de ontmoeting met de ‘wilden’ vond in werkelijkheid pas een kleine maand na het vertrek van Vliegeneiland plaats.

Zowel de thematiek als de precieze invulling van de afbeelding is typerend voor de nieuwe gravures in de collectie De Bry. Allereerst toonden de uitgevers keer op keer een voorliefde voor die stukken uit de tekst die bij hun publiek de meeste verwondering zouden opwekken. ‘Hoe onbekender, hoe gewilder’ was het devies, en juist deze passages vormden dan ook vaak de basis voor de nieuw geconstrueerde illustraties. De ongehoord grote zwerm tropische vliegen in de Stille Zuidzee vormt hiervan een goed voorbeeld en dit element uit de tekst kreeg door de verwerking in een Oppenheimse prent extra nadruk: door de ogen van de uitgeverij De Bry leek de [22] wereld van Schouten nog vreemder, nog wonderlijker dan in de oorspronkelijke tekst. De selectie van curieuze en spectaculaire fragmenten was een van de meest doeltreffende middelen om de reiscollectie nog aantrekkelijker te maken voor lezers.

Een ander instrument werd gevormd door de mogelijkheid om met een aantal opeenvolgende gravures een afwijkend verhaal te vertellen, of tenminste te suggereren dat het reisbericht een andere narratieve samenhang vertoonde dan de reiziger in zijn tekst had bedoeld. De gravures in de collectie De Bry vormden steevast het slotakkoord van elk van de 25 delen en fungeerden zo als een tekstuele en iconografische samenvatting van het voorafgaande verslag. Door de onderschriften bij de afbeeldingen, alle gecomponeerd in de uitgeverij De Bry, naadloos op elkaar te laten aansluiten, werd de suggestie gewekt dat de afgebeelde fragmenten ook daadwerkelijk op elkaar volgden. Verschillende passages werden op die manier, omwille van de narratieve samenhang, ten onrechte achter elkaar geplaatst of zelfs samen in een prent afgebeeld. Dit verklaart de verschijning van inheemse drenkelingen aan de rechterzijde van de afbeelding van het Vliegeneiland.

Onbeschaafde ‘wilden’

De tweede afbeelding die in *India Occidentulis* XI aan het verslag van Schouten werd toegevoegd, vertoonde opnieuw een aantal van deze kenmerken. Als onderwerp koos De Bry nu voor de schermutselingen tussen Hollanders en inboorlingen bij het zogenaamde ‘Eylandt sonder Grondt’, eveneens in de Stille Oceaan (ill. 2).

Deze inheemse mensen, door Schouten als ‘Indianen’, maar in de onderschriften van de collectie De Bry als ‘wilden’ aangeduid, meldden zich bij het Hollandse schip dat voor de kust van het eiland lag. Nadat ze enige vriendelijke woorden hadden gewisseld, vertrokken de Zuidzeebewoners weer naar de wal. Toen enkele Nederlanders hen in een sloep wilden volgen, brak er een korte strijd uit tussen de beide groepen. Juist dit gewapende treffen vormde het onderwerp van de door De Bry ontworpen gravure. Het bijbehorende onderschrift versterkte de onaangename indruk, door eerst nadrukkelijk de aandacht te vestigen op de vijandelijkheden, voordat van de toenadering tussen beide partijen werd gerept. Twee machtige Hollandse schepen, de goed zichtbare vuurwapens van de zeelieden, en het onge-regelde gedrag van de naakte eilandbewoners vervolmaakten opnieuw de tegenstelling tussen beschaafd en ‘wild’.⁷

Ook in de laatste nieuw ontworpen kopergravure stond een archipel in de Stille Oceaan centraal, die door de Hollanders de Hoornse Eilanden werd genoemd. De bemanning uit de Republiek bracht op één van de twee eilanden enkele dagen door, op uitnodiging van de plaatselijke bevolking. De Bry had een aantal belevenissen van dit verblijf samengebracht in de achtste afbeelding van *India Occidentalis* XI (ill. 3).⁸ De meeste aandacht ging uit naar een groep naakte meisjes, die een dans opvoerden voor de ogen van de inheemse ‘koning’. Schouten had het ritueel als volgt beschreven: ‘... een speelde op een hol hout gelijk een pomp, dat eenich gheluydt gaf, daer op dese dochters seer aerdich ende vermaeckelijck dans-ten, met een goede gratie’.⁹ Van deze goede gratie, en van goede manieren in het algemeen, was in de gravure van de collectie De Bry weinig te bespeuren. De schaamteloze naaktheid en – meer dan de tekst had gesuggereerd – de zeer jeugdige leeftijd van de dansende meisjes zouden in alle windstreken van christelijk Europa ongetwijfeld leiden tot verbijstering en afschuw.

De lichaamshouding van de danseressen, waarover in de tekst geen aanwijzingen waren opgenomen, was misschien wel het meest veelzeggend over de bedoelingen van de familie De Bry.¹⁰ Sommige zeventiende-eeuwse protestanten keurden dansen als activiteit of ritueel reeds bij voorbaat af, maar de bewegingen van de in Oppenheim gegraveerde meisjes bevatten bovendien betekenisvolle details die voor alle vroegmoderne lezers herkenbaar waren als kenmerken van onbeschaafdheid. Voor een welopgevoede zeventiende-eeuwer was er slechts één manier om zich – letterlijk – een goede houding te geven: de rug diende gestrekt te zijn en het lichaam in voortdurende balans, waarbij het lichaamsgewicht op één voet rustte die plat op de grond stond. De andere voet stond op elegante, losse wijze op de grond, zodat het lichaam een evenwichtige en gracieuze indruk maakte. De positie van de Hollander aan de linkerzijde van de compositie, ook nog eens goed gekleed en bewapend, was voorbeeldig. Hij vormde in alle opzichten een duidelijk contrast met de onzedige lokale bevolking.

De houding van de inheemse meisjes stak hierbij schril af. Hun ledematen, zowel de armen als de benen, draaiden en zwaaiden ongegeneerd in alle richtingen, niet toevallig vergelijkbaar met schilderijen van onbeschaafde boerenbruiloften. Hun gebogen ruggen gaven verdere voeding aan de indruk van een alarmerend gebrek aan evenwicht. Ook de zittende houding van de ‘koning’ met gekruiste benen kon enkel rekenen op afkeuring. Deze werd gezien als te informeel, en zeker niet als de gewenste positie van iemand die hooggeplaatste gasten ontving. Dergelijke lichamelijke instabiliteit kon, in de ogen van de contemporaine lezer, niet anders dan gekoppeld zijn aan geestelijke wankelheid. Dat deze ‘wilden’ hun heidense rituelen en gebruiken verkozen boven het alom in het beschaafde Europa geaccepteerde Christendom hoefde niet eens te worden uitgesproken: de onbeschaamde naaktheid en de onbesuisde dansbewegingen van de, naar het zich liet aanzien, in zonde geboren en opgegroeide jeugd waren daarvoor voldoende bewijs.

De gevolgen van dergelijke modificaties waren derhalve aanzienlijk. De De Bry's brachten niet alleen geografisch van elkaar gescheiden gebieden samen in één gravure; de inwoners van deze streken ondergingen hetzelfde lot, met als belangrijkste gevolg dat de intrinsieke verscheidenheid van de overzeese volken niet goed tot uitdrukking kwam. Dit was vermoedelijk een doelbewuste keuze van de uitgevers. Om niet een deel van hun brede internationale publiek voor het hoofd te stoten, waren de verwijzingen naar interne verdeeldheid binnen het vroegmoderne Christendom, zoals die in sommige reisverslagen waren opgenomen, zoveel mogelijk gemarginaliseerd en afgezwakt. In plaats daarvan werd het onderscheid [23] tussen beschaafde Europeanen en onbeschaafde ‘wilden’ benadrukt en werden de bewoners van Afrika, Azië en Amerika als min of meer homogene, afkeer opwekkende groep gedefinieerd. De opname van illustraties zoals die van Vliegeneiland, het ‘Eylandt sonder Grondt’ en de Hoornse Eilanden, die duidelijk het verschil in macht en beschaving tussen de Hollanders en de lokale bevolking lieten zien, paste goed in deze strategie.

Geschiedenis voor iedereen

Zonder voorbeeldgravures uit het reisverslag van Willem Schouten, zonder vergelijkbare illustraties uit een ander journaal uit deze periode, en uiteraard zonder eigen reiservaringen overzee, ontwierp Johan Theodore de Bry op deze manier drie prenten die een negatief, verwerpelijk beeld oproepen van de verschillende volken in de Stille Zuidzee. De Zuidzeebewoners waren volgens de Oppenheimse edities losbandig, onzedig, onbeschaafd, en dus op alle vlakken inferieur aan de christelijke bezoekers uit Europa. Een dergelijke boodschap was niet toevallig aangebracht. Andere door de De Bry's bewerkte reisverslagen vertoonden hetzelfde beeld.¹¹ De hieruit voortvloeiende representatie van de overzeese wereld in de reiscollectie De Bry was daarmee voorzien van een onmiskenbare tegenstelling tussen beschaving uit de Oude Wereld, en onbeschaafdheid in nieuw ontdekte gebieden.

Een dergelijke boodschap, die dankbaar steunde op het verstevigen van de tegenstelling tussen christenen en niet-christenen, was acceptabel voor alle potentiële klanten van de uitgeverij De Bry. Zowel protestanten van allerlei denominaties, als katholieken uit bijvoorbeeld Frankrijk, Italië, en de Zuidelijke Nederlanden konden zich op deze manier vinden in het zorgvuldig geconstrueerde beeld van de overzeese wereld. Veel van de oorspronkelijke reisteksten hadden vooral de nadruk gelegd op het protestantse of juist katholieke karakter van de expansie in Azië, Afrika en de Nieuwe Wereld. Juist het vermijden van deze confessionele controverse en het presenteren van een algemeen aanvaardbaar wereldbeeld maakte de delen van de collectie De Bry aantrekkelijk op de internationale boekenmarkt in Frankfurt. Vanaf het begin van de uitgeverij De Bry in 1590 was de verkoop van de reiscollectie van levensbelang voor de familie. Het was diepste en meest omvangrijke publicatie van het uitgevershuis, en dankzij de aanzienlijke hoeveelheid delen werd ongeveer de helft van de totale omzet van de De Bry's gegenereerd door deze collectie.¹² Als gevolg daarvan kunnen de Duitse en Latijnse vertalingen van het verslag van Willem Schouten nog altijd worden geraadpleegd in vrijwel alle vooraanstaande wetenschappelijke bibliotheken in Europa.

[24] Personalia

Drs. Michiel van Groesen (1975) studeerde Nederlands en Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en aan University College London, en is momenteel promovendus bij de leerstoelgroep Nieuwe Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Eindnoten

¹ H. de la Fontaine Verwey, 'Willem Jansz. Blaeu en de reis van Le Maire en Schouten', in: Idem, *Uit de wereld van het boek III. In en om de 'Vergulde Sonnewyzer'* (Amsterdam 1979) 36-39. Zie voor een moderne uitgave van beide verslagen: W. A. Engelbrecht en P. J. van Herwerden, eds., *De ontdekkingsreis van Jacob le Maire en Willem Cornelisz. Schouten in de jaren 1615-1617. Journalen, documenten en andere bescheiden* [Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, 49] (2 dln.; Den Haag 1945).

² Deze en de volgende alinea's zijn gebaseerd op onderzoek voor mijn proefschrift over de reiscollectie De Bry, waarop ik in 2007 hoop te promoveren aan de Universiteit van Amsterdam.

³ Zie voor een uitgewerkt voorbeeld van dergelijke aanpassingen: M. van Groesen, 'Barentjansz. en de familie De Bry. Twee visies op de eerste Hollandse expeditie 'om de West' rond 1600', *De zeventiende eeuw* 21-1 (2005) 29-48.

⁴ P.A. Tiele, *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs Néerlandais réimprimés dans les collections de De Bry et Hulsius et sur les anciennes éditions hollandaises des journaux de navigateurs étrangers* (fotomechanische herdruk 1960) Amsterdam 1867) 40-63, aldaar 62-63.

⁵ W. Schouten, *Journael ofte Beschrijvinghne van de [N.] reyse ghedaen door W. Cornelisz Schouten [...] in den Jaren 1615, 1616 en 1617* (Amsterdam 1618) 38-39.

⁶ W. Schouten, *Historische Beschreibung, der wunderbarlichen Reyse, welche von einem Hollander Willhelm Schouten genandt, neulicher Zeit ist verrichtet worden / America pars undecima seu descriptio admiraridi itinens a Guilielmo Schouten [...] peracti qua ratione in Meridionali plaga freti Magellanici novum [...] in mare Australe transitum patefecerit* (Oppenheim 1619), ill. iv.

⁷ W. Schouten, *Historische Beschreibung / America pars undecima* (Oppenheim 1619) ill. vi.

⁸ W. Schouten, *Historische Beschreibung / America pars undecima* (Oppenheim 1619) ill. viii.

⁹ W. Schouten, *Journael ofte Beschrijvinghe* (Amsterdam 1618) 60.

¹⁰ Zie voor deze en de volgende paragrafen: H. Roodenburg, 'On 'swelling' the hips and crossing the legs: distinguishing public from private in paintings and prints from the Dutch Golden Age' in: A.K. Wheelock jr. en A.E. Seeff, eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark en Londen 2000) 64-84.

¹¹ Zie bijvoorbeeld mijn artikel 'BarentJansz en de familie De Bry', *De zeventiende eeuw* (2005) 29-48.

¹² Deze schatting is gebaseerd op de verkoopcijfers van alle publicaties van de uitgeverij De Bry, zoals deze zijn te herleiden in het archief van het Museum Plantijn-Moretus in Antwerpen, nrs. 969-1047.

© Michiel van Groesen / *Transparant* (2006) €K

Dit artikel is OCR gescand en kan daarom kleine tiepvaudjez bevatten